

HUSZ DÓRA

Elit-játszmák: a posztkommunista elitek kialakulása. Játékelméleti elemzés*

Bevezetés

1. ELMÉLETI HÁTTÉR

Az 1970-es és 1980-as években a demokratikus átmeneteket tanulmányozó társadalomtudományi kutatásokban a strukturalista megközelítést (lásd pl. Lipset 1959) egyre inkább felváltotta az interakcionizmus. Az interakcionista társadalomtudósok vizsgálódásainak középpontjában nem a strukturális előfeltételek, hanem a cselekvőképes aktorok állnak. Az interakcionista kutatók szerint az aktorok közötti stratégiai interakció jelentős mértékben befolyásolja az átmenet végeredményét (lásd O'Donnel–Schmitter–Whitehead 1990; 1992; Bruszt–Stark 1990; Przeworski 1991)). A strukturális korlátok csak szűkítik, nem determinálják az aktorok döntéseit. Az interakcionista kutatókra nagy hatással voltak a Mead által kidolgozott elméleti irányzat, a szimbolikus interakcionizmus módszerei, Simmel és Goffman elméletei, amelyek az aktív egyénre, a személyek közötti pszichikai interakciókra helyezték a hangsúlyt, és a társadalmi életet stratégiai játékok színtereként ábrázolták (Mead 1973; Goffmann 1981).

A politikai rendszer összeomlásával érvényüket veszítik a régi szabályok, és ez bizonytalan helyzetet teremt. A bizonytalanság megszüntetésé-

* Írásomat Csontos László emlékének ajánlom, akinek támogató segítsége jelentősen hozzájárult e tanulmány alapjául szolgáló diplomamunkám megszületéséhez.

se érdekében elitcsoportok tárgyalásokat kezdenek a lehetséges új szabályrendszerekről. A tárgyalás a demokratikus átmenet nélkülözhetetlen eleme.

„Először is minden demokratikus átmenet tárgyalások során alakul ki. Néha a tárgyalásokban részt vesznek a régi rendszer képviselői is, néha csak az új rendszerért harcoló demokratikus erők. A demokráciát nem lehet felülről diktálni, az mindig egy alkufolyamat eredménye” (Przeworski 1991).

A magyar átmenet esetében éppen a „rég rendszer” képviselői kezdeményezték a tárgyalásokat. A kommunista elitnek maguk is részt vettek a demokratikus intézményrendszer kialakításában. Okkal merül fel tehát a kérdés a régi elit szerepéről és pozícióiról az új rendszerben. Megválaszolására több – egymásnak gyakran ellentmondó – elitelmélet született. (Az elitelméletnek, amely a 20. század egyik vezető politikaelméleti irányzatává vált, az „alapítói” Pareto és Mosca voltak, akik – szembefordulva a marxizmus társadalomfelfogásával – tagadták a zárt elitcsoportok létének tartósságát. Pareto elitnek körforgásának elmélete szerint az uralkodó elit hatalmuk megőrzése érdekében bevonhatnak másokat a kormányzásba, de uralmukat előbb-utóbb szükségszerűen megdönti egy új, felemelkedő elit. A történelem tehát az uralkodó elit szaka-datlan váltakozása. – Pareto 1935).

A magyarországi elitváltozást elemző elméletek két csoportba oszthatók. Az elitcirkuláció elméletei szerint a régi elit helyére új, korábban kedvezőtlen helyzetben volt csoportok kerülnek. Az elitreprodukciónál jó-suló elméletek szerint a társadalmi, gazdasági rendszer csúcsán ugyan-azok az elitcsoportok maradnak, csak a hatalmukat legitimáló elvek változnak meg.

A magyar átmenet kérdéseit boncolgató elitelméletek rövid összefoglalása után tanulmányomban a magyar posztkommunista¹ elit kialakulásának új, játékelméleti interpretációját ismertetem. Elemzésem az alábbi kérdésekre keresek választ: Kik voltak az átmenet főszereplői? Mi volt a kommunista elit szerepe a rendszerváltásban? Miben különbözik a posztkommunista elitcsoportok összetétele a Kádár-korszak elitcsoportjainak összetételétől? Nem kívánok történelmi kronológiát adni, tanulmányom célja az, hogy a posztkommunista elit kialakulását modellezem a játékelmélet eszközeinek segítségével.

A lengyelországi átmenetet Josep M. Colomer és Margot Pascual (1994) elemezte játékelméleti módszerekkel, a magyar rendszerváltás egy lehetséges játékelméleti modelljét pedig Győri-ványi Gábor (1993) dolgozta ki. Elemzésemmel szeretnék egy lépéssel tovább haladni a fent említett tanulmányoknál. Egyrészt a politikai mellett a gazdasági szférában zajló „játékokat” is bemutatom, másrészt a rendszerváltást követő demokratikus konszolidáció időszakában zajló elit-interakciókat is modellezem. Az első szabad választásokat követő időszakot 1992-ig vizsgálom.

2. MÓDSZERTANI BEVEZETŐ

Elemzésem módszertani eszközt a játékelmélet mellett a háromszereplős koalíció-formálódás elmélete, valamint Josep M. Colomer a spanyol és a lengyel átmenet jellemzésére kifejlesztett játékelméleti eszközrendszerének továbbfejlesztett változata adják.

A módszertani individualizmusra és a racionalitás posztulátumára épülő játékelmélet olyan helyzeteket vizsgál, ahol az aktorok (játékosok) döntései kölcsönösen függenek egymástól. A játékelmélet alapfogalmai a célok, kimenetek, alternatívák, nyeremények, egyensúlyi helyzetek, preferenciák és a stratégiák. Tanulmányom keretei nem teszik lehetővé, hogy a játékelmélet fogalmait definiáljam és eszközrendszerét bemutassam. A játékelmélet módszertanát és a jelen tanulmányban is használt alapfogalmait legkövetkezetesebben és legátfogóbban talán Rapoport és Guyer munkája mutatja be.²

A háromszereplős koalíció-formálódás elméletét elsőként Theodore Caplow (1956; 1959) fejlesztette ki. A koalícióelmélet abból a feltevéstől indul ki, mely szerint a koalíció létrejöttét a játékosok kezdeti erőviszonyai határozzák meg. Tehát ha ismerjük a kiindulási helyzetet jellemző erőviszonyokat, akkor következtethetünk a megalakuló koalíció összetételére. A posztkommunista elitok kialakulását vizsgáló elemzésemben a játékelmélet és a koalíció-formálódás elméletének kombinációját alkalmazva igyekszem kiszűrni a mindkét teória korlátaiból származó hátrányokat. A játékelmélet a játékosok preferenciasorrendjét veszi alapul, amelyet érdekeik, ideológiai kötődéseik határoznak meg, és figyelmen kívül hagyja az erőviszonyokat. A koalícióelmélet pedig az érdeket és ideológiákat nem veszi figyelembe, és az erőviszonyokra épít.

Elemzésem harmadik módszertani eszközt Josep M. Colomer rendszerének továbbfejlesztett változata adja, amely a játékosokat alternatívák és kimenetek közötti preferenciáik alapján definiálja (Colomer 1991; Colomer–Pascual 1994). Ebben a spanyol és a lengyel átmenet modellezésére kifejlesztett rendszerben a kimeneteket alternatíva-párok jelentik. Az alternatívák rangsorolhatók aszerint, hogy milyen mértékű változással járnak. A játékosok alternatívák közötti preferenciáit az határozza meg, hogy a *status quo*-hoz viszonyítva milyen mértékű változást részesítenek előnyben. Az alternatívák közötti preferenciáik „lefordíthatók” kimenetek közötti preferenciákra.

Colomer szerint a spanyol és a lengyel átmenet liberalizációs szakaszában a játékosok három alternatíva – a fennálló rendszerrel való szakítás, a rendszer reformja és a rendszer változtatás nélküli fenntartása (kontinuitás) – közül választhattak. A három alternatíva értelmezését elemzésemben időnként módosítom, hogy a magyar átmenet sajátos helyzeteinek leírására is felhasználhatóak legyenek. A magyarországi elit-interakciók leírásához szükség van egy negyedik alternatívára, a kooptáció bevezetésére. A négy alternatíva jelentését és jelölését az alábbi táblázat foglalja össze. (A jelölésekben megtartottam Colomer angol rövidítésekre épülő rendszerét.)

1. táblázat

Alternatívák

Alternatíva	Jelölése	Jelentése
szakítás (rupture)	R	Szakítás a régi rendszerrel új, demokratikus rezsim megteremtése érdekében.
reform (reform)	r	A régi rendszer reformja, amelynek eredményeképpen korlátozott demokrácia jön létre.
kontinuitás (continuity)	C	A régi rendszer változtatások nélküli fenntartása.
kooptáció (co-optation)	c	A rezsim támogatottságának erősítése az ellenzék bizonyos csoportjainak a hatalomba való bevonásával. Ezáltal az ellenzék megosztása és gyengítése.

Forrás: Colomer 1991, általam kiegészítve

Modellemben a játékosok soha nem választhatnak egyszerre négy lehetőség (alternatíva) közül. A reform a játékosok számára akkor válik követhető alternatívává, amikor a kooptáció a játék korlátai alapján már nem lehetséges, és fordítva.³ Mivel a négy alternatíva soha nem lehetséges egyszerre, a játékosokat az adott pillanatban választható alternatívák (C, r, R vagy C, c, R) közötti preferenciáik alapján lehet definiálni. A három alternatíva mindkét esetben egyszerűen rangsorolható aszerint, hogy milyen mértékű változást hoznak a kiinduló helyzethez képest. A magas fokú változástól az alacsony felé ez a rangsor R, r, C, amikor c nem lehetséges, és R, c, C, amikor r nem kivitelezhető.

Annak érdekében, hogy a játékosok alternatívák közötti preferenciáit kimenetek közötti preferenciákká alakítsa, Colomer a kimeneteket is osztályozza aszerint, hogy milyen mértékű változással járnak. Három feltevésből indul ki. Egyrészt a kimeneteket alternatíva-párok adják, és mindkét játékos egyet választ a két általa inkább preferált alternatíva közül. Ez a feltevés azért reális, mert azok az interakciók érdekesek, amelyekben egyik játékos sem elég erős ahhoz, hogy a másik játékosra kényszerítse annak az alternatívának a követését, amelyet az legkevésbé preferál. Másrészt Colomer feltételezi, hogy a játékosok azt a kimenetelt (alternatíva-párt) preferálják leginkább, amely olyan fokú változással jár, mint az adott játékos által leginkább preferált alternatíva, másodikként pedig azt az alternatíva-párt, amely olyan fokú változást eredményez, mint az általuk második legjobban preferált alternatíva, és így tovább. Harmadrészt Colomer feltételezi, hogy több ugyanolyan fokú változással járó alternatíva-pár esetén a játékosok az egyetértést részesítik előnyben a konfliktus helyett (azaz például rr-t preferálják RC-vel szemben). Az alábbi táblázat segítségével a játékokban a lehetséges kimenetek mindegyikéhez hozzárendelhetők az ordinális⁴ nyeresiményértékek, amelyeket az adott kimenetel a két játékos számára biztosít.⁵

2. táblázat

Alternatívák és kimenetek a változás mértéke szerint

Változás foka	Alternatívák	Kimenetek	Alternatívák	Kimenetek
nagyon magas magas	R	RR Rr, rR	R	RR Rc, cR
közepes	r	rr, RC, CR	c	cc, RC, CR
alacsony nagyon alacsony	C	Cr, rC CC	C	Cc, cC CC

Forrás: Colomer 1991, általam kiegészítve

Végezetül pedig egy megjegyzés az elemzésben használt jelölésekről. A 2x2-es játékok mátrixaiban árnyékolással jelzem a játék valós kimenetét. Amennyiben a játéknak volt egy történeti kezdőpontja (egy korábbi játék kimenetele), amely a játék kezdetekor fennállt, akkor azt a kimenetelt tartalmazó mátrix-cella szegélyét megvastagítottam. Ha a játéknak nincs történeti kezdőpontja, és a játék végkifejlete nem egyezik meg a természetes kimenetellel, akkor a természetes kimenetelt tartalmazó cella szegélyét vastagítottam meg.

Elit-elméletek

1. ELIT-CIRKULÁCIÓS ELMÉLETEK

1.1. A megszakított polgárosodás elmélete

Szelényi Iván (1988) a „megszakított polgárosodás” elméletében azt jósolta, hogy az 1949-ben megszakított és az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején a dinamikusan növekvő második gazdaság keretében újra meginduló polgárosodás folyamata a kommunista rezsim bukását eredményezi majd. Az elmélet szerint a rendszer összeomlása után az új elit abból a rétegből került volna ki, amelynek gazdasági felemelkedését a kommunista hatalomátvétel törte ketté. Az 1940-es években polgárosodásnak indult családok a kommunista rendszer alatt is megőrizték és gyerekeiknek átadták piacképességüket, így az 1970-es években belőlük lettek a legsikeresebb szocialista vállalkozók. A második gazdaságban szerzett tapasztalatok és képességek segítségével, Szelényi várakozásai szerint, ebből a rétegből alakult volna a rendszerváltás utáni időszak új gazdasági elitje. A modell tehát a kommunista elit hanyatlását és a formálódóban lévő kispolgárság felemelkedését jósolta.

A megszakított polgárosodás elméletét számos kutatás, köztük Szelényi saját empirikus felmérése is cáfolta. A felmérésekből kiténik, hogy a második gazdaságban aktív szocialista vállalkozók nem kerültek tömegesen gazdasági elitpozíciókba a rendszerváltást követően. Az 1993-ban a gazdasági elitbe tartozóknak mindössze 1,9 százaléka volt ak-

tív a második gazdaságban a rendszerváltás előtt, több mint 70 százaléka pedig már a kommunista rendszerben is menedzseri pozícióban volt (Szelényi–Eyal–Townsend 1996:21).

A megszakított polgárosodás elmélet kudarcának fő oka, hogy figyelmen kívül hagyta, hogy a második gazdaságban való részvétel (mint azt a későbbiekben részletesen kifejtem) egyéni stratégia volt, amely a társadalom atomizálásához vezetett. Civil társadalom hiányában nem alakult ki együttműködés a második gazdaság résztvevői között. A hatékony gazdasági tevékenység pedig nemcsak versenyt, hanem együttműködést is feltételez.

2. ELIT-REPRODUKCIÓS ÉLMÉLETEK

2.1. Tőkekonverzió

2.1.1. POLITIKAI KAPITALIZMUS

Staniszki (1992) az 1989-es lengyelországi változások leírására dolgozta ki politikai kapitalizmus elméletét, amely érvelése szerint a magyar átmenet bemutatására is alkalmazható. Az 1980-as években az államszocialista országok egyre nagyobb függőségbe kerültek a Nyugattól. A kommunista elit rádöbbsent, hogy ez a negatív függőségi állapot csak a kapitalista rendszerekhez való strukturális közeledés révén csökkenthető. Így a tisztán negatív függés dependens fejlődési folyamatá válhat. Első lépésben a tulajdonjogok rendszerét alakították át, hogy piaci feltételeket teremtsenek és ezáltal nyugati tőkét vonzzanak az országba. Azt remélték, hogy a folyamat eredményeképpen a gazdaság versenyképessé válhat a világpiacon. Annak érdekében, hogy a kommunista elit a gazdaság átalakításával ne veszítse el hatalmát, maga a nomenklatura alakult át tulajdonosi osztállyá. Staniszki ezt a jelenséget (Max Weber nyomán) „politikai kapitalizmusnak” nevezi, mivel a kommunista elit politikai tőkéjét gazdasági hatalommá vagy magántulajdonná konvertálta. Így biztosították, hogy amennyiben a várt nyugati tőke beáramlása mégsem történik meg, a gazdaság újra centralizálható.

A politikai kapitalizmus elméletének, véleményem szerint, két fő hiányossága van. Egyrészt Staniszki a kommunista elitet homogén aktorként mutatja be. Mint az interakcionista kutatók számos alkalommal rámutattak, minden átmenet – közvetve vagy közvetlenül – a diktatórikus rendszer megosztottságának, az uralkodó eliten belüli ellentéteknek a folyománya (lásd pl. O’Donnell–Schmitter 1986:19). Másrészt Staniszki meglepően kis szerepet tulajdonít az ellenzéknek. Úgy jellemzi az ellenzékot, mint valami bábót, amelyet a kommunista elit kedvére manipulálhat. Véleményem szerint az ellenzék szerepe és a nyomás, amelyet a kommunista elitre gyakoroltak, korántsem volt elhanyagolható. Mindamelltt Staniszki elmélete kétségkívül figyelemre méltó, hiszen az elsők között mutatta be azokat a módszereket, amelyek segítségével

gével a kommunista elit egy része sikeresen konvertálta korábbi politikai hatalmát gazdasági hatalommá.

2.1.2. NAGYKOALÍCIÓ

Hankiss Elemér (1989) elmélete szerint – hasonlóan Staniszksiséhez – a régi elit fontos részei sikeresen megőrizték elitpozíciójukat, politikai hatalmuk gazdasági hatalommá vagy magántulajdonná konvertálásával. Négy csoport alkotja a hatalomkonvertáló „nagykoalíciót”: a pártbürokrácia, valamint az állami bürokrácia dinamikus, fiatal közép- és felső rétegei, a nagyvállalatok és szövetkezetek menedzserei és a legsikeresebb vállalkozók. Hankiss meggyőzően bizonyítja, hogy az 1980-as évek második felének reformtörvényei a társadalom többi rétegénél nagyobb mértékben kedveztek a nagykoalíciót alkotó csoportok tagjainak. A nagykoalíció kísérletet tett arra is, hogy régi politikai hatalmát az új rendszerben legitím politikai hatalommá konvertálja, de ez a kísérlet az MSZP vereségével az első szabad választásokon – legalábbis átmenetileg – kudarcba fulladt.

A nagykoalíció elmélete az átmenet korai szakaszában született, amikor az aktorok néhány csoportját nem lehetett még egyértelműen azonosítani, a köztük fennálló erőviszonyok még nem kristályosodtak ki, ezért a nagykoalíció és az új hatalmi elit viszonya Hankiss elméletében sem rajzolódott ki tisztán. Az elmélet egyik legfőbb érdeme, hogy elsőként mutatott rá azokra a módszerekre, amelyek segítségével a kommunista elit egy része politikai hatalma és kapcsolatai felhasználásával az új rendszerben is hatalmi elitpozíciókat szerezhetett, valamint az, hogy – Staniszksissal ellentétben – Hankiss a kommunista elitet már nem teljesen homogén aktorként mutatja be, és utal a nagykoalíción belül elkülönülő csoportokra.

2.2. *Technokrata kontinuitás*

Szalai Erzsébet (1990a; 1990b) – ellentétben Staniszksissal és Hankiss-sal – már egyértelműen rámutatott a kommunista eliten belüli törésvonalakra. 1989-ben a kommunista elit a „régiből” és az „újiból” állt. Az új elit Szalai szerint az a technokrata-reformer csoport volt, amely a felvilágosult menedzserek és vállalkozók érdekeit képviselte. Az 1960-as évektől az elitbe kerülés kritériuma fokozatosan a politikai hűség helyett a gazdasági-műszaki szaktudás lett. Az új elit kialakulása ennek a folyamatnak az eredménye. Az 1980-as évek végére az új elit tagjai fontos politikai és gazdasági döntéshozói pozíciókba kerültek, és a régi elit hatalmának megdöntésére törekedtek. Szalai tehát Staniszksis és Hankiss tőkekonverziós elméletét módosítja: nem a teljes kommunista elit, hanem csak az új elit képes korábbi politikai hatalmát az új rendszerben is érvényes politikai hatalommá és kiváltságokká konvertálni.

Az „Ismét az új elitről” című írásában Szalai (1990b) az egyre tisztábban kirajzolódó erőviszonyok fényében némileg módosította elméletének terminológiáját. Az új elitet ekkor már „hagyományos új elitnek” nevezte és az erősödő független szervezeteket „új új elitnek”. Arra számított, hogy a rendszerváltás és az „új” új elit felemelkedése hatására a „hagyományos” új elit pozíciói valamelyest meggyengülnek, jelentős részük az „új” új elit támadásainak hatására távozni kényszerül a felsőszintű döntéshozói pozíciókból. Ezek az állami bürokráciát elhagyó új technokraták mégsem kerültek ki az elitből, hanem az üzleti és bankelitben jutottak pozícióhoz, hiszen szaktudásukra az új feltételek között is szükség volt.

Szalai későbbi írásaiban (pl. 1994) az elmélet árnyaltabbá vált, de az alapértelmezés lényege nem változott. A kommunista eliten belül már három csoportot különböztetett meg: az „uralkodó rendet”, a „technokráciát” és a „nagyvállalati menedzsereket”. A változás motorjaként pedig az új technokraták mellett a „demokratikus ellenzéket” (korábban „független szervezetek”, majd „új új elit”) és a hivatalos és ellenzéki szerep között ingadozó „új reformer értelmiséget” nevezte meg. E három csoport közös érdeke az uralkodó rend hatalmának megdöntése volt.

2.3. Menedzserizmus

Szelényi Iván újabb elmélete szerint (lásd pl. 1995; 1996) a posztkommunizmus a menedzserek uralmát hozta, és 1989 a „menedzser elit sikeres forradalma” volt. A rendszerváltás utáni elit uralmának alapja nem a magántulajdon, hanem az ellenőrzési jog.⁶ A spontán privatizáció hatására diffúz tulajdonviszonyok alakultak ki, melyek segítségével a menedzserek megmenekültek mindenfajta tulajdonosi ellenőrzéstől. Az erős állam és az erős tulajdonosi réteg hiánya a menedzserek osztályuralmához vezetett. Hatalmuk alapja kulturális tőkájük, amely az uralkodóvá váló monetarizmus terén nyilvánul meg. Szelényi szerint a menedzserizmus hosszú távon fenntartható rendszer, ellentétben Szalaival ő a rendszerváltás után a menedzserek hatalmának növekedését tartotta valószínűnek.

Az elmélet a posztkommunista elitnek két további – a menedzserekhez képest alárendelt – szegmensét különbözteti meg, a politokráciát és a humán értelmiséget. Nem mutatja be a rendszerváltáshoz vezető interakciókat, érvelésében az ellenzék csak akkor jelenik meg, amikor már az új politokráciát alkotja. A politokrácia és a menedzserek viszonya nem rajzolódik ki egyértelműen. Nem derül ki, hogy Szelényi szerint az új politokrácia túl gyenge a menedzserek hatalmának megtöréséhez, vagy azért nem fordul szembe a menedzserek osztatlan hatalmával, mert a két csoport egymás szövetségese, koalíciót alkot, és segíti egymást elitpozícióinak megtartásában. A menedzserizmus elméletének másik kritikus pontja az aktorok meghatározása: Szelényi, ellentétben Szalaival, nem tesz különbséget a menedzserek és a technokraták között.

3. ÖSSZEGZÉS

Az alábbiakban táblázat segítségével foglalom össze a magyarországi elitváltás fent ismertetett öt elméleti megközelítésének fő pontjait. Az egyes elitcsoportok uralmának bázisául szolgáló tudást/hatalmat Bourdieu tőkeelmélete⁷ és Szelényi Iván által módosított változata segítségével határoztam meg.⁸

3. táblázat

Elit-elméletek: elit-csoportok és hatalmi bázisuk

Elitelméletek	Az államszocializmus elitcsoportjai	Hatalmi bázis	A poszt-kommunizmus elitcsoportjai	Hatalmi bázis
megszakított polgárosodás elmélet	kommunista elit	politikai tőke	kispolgárság (volt szocialista vállalkozók)	1. öröklött kulturális tőke (piacképesség) 2. gazdasági tőke
politikai kapitalizmus	kommunista elit	politikai tőke	1. nomenklatura burzsoázia 2. ellenzék	1. (politikai tőkéből konvertált) gazdasági tőke 2. gyenge politikai tőke
nagykoalíció	nagykoalíció: (– a pártbürokrácia közép és felső rétegei	1. politikai tőke 2. társadalmi tőke (informális kapcsolati háló)	1. nagykoalíció 2. új politikai osztály	1. (politikai és társadalmi tőkéből konvertált) gazdasági tőke 2. politikai tőke
2. (gazdasági és magánszférába át-vándorolt) új technokraták 3. menedzserek 4. új klientúra	– az állami bürokrácia közép és felső rétegei – a nagyvállalatok és szövetkezetek menedzserei			
1. menedzserek 2. új politokrácia 3. humán értelmiség technokrata kontinuitás	– a vállalkozó réteg felső szintjei)	1. politikai tőke 2.,3. kulturális tőke (gazdasági szaktudás) és társadalmi tőke (informális kapcsolati háló)	1. új politikai elit (MDF-koalíció)	1. kulturális tőke (humán jellegű tudás) 2-3. kulturális tőke, gazdasági szaktudás 4. hűség az új politikai elithez
menedzserezmus	1. uralkodó rend 2. menedzserek	1. politikai tőke 2. kulturális tőke		1. kulturális tőke (monetarizmus!) és társadalmi tőke 2. kulturális tőke 3. kulturális tőke

A modell

1. BEVEZETŐ

Elemzésemben – mint már jeleztem – az elitváltozás folyamatát 1992-ig vizsgálom. Az átalakulási folyamat – amelynek eredményeképpen létrejött a korai 1990-es évek uralkodó elitje – véleményem szerint az 1956-os forradalommal kezdődött. A tanulmány függelékében található táblázatban a Colomer-féle módszer módosított változatának segítségével a magyarországi, 1956 és 1990 közötti elit-interakciók szereplőit definiáltam az elitváltozás különböző időszakaiban rendelkezésre álló alternatívák és kimenetek közötti preferenciáik alapján. A tanulmányban a játékosok jellemzésére használt számok és betűk (1/a-tól 6/b-ig) a táblázatban meghatározott játékos-típusokra vonatkoznak.

A játékosok egy adott pillanatban a szakítás (R), reform (r) és kontinuitás (C) alternatívái vagy a szakítás, a kooptáció (c) és a kontinuitás alternatívái közül választhatnak. Mivel azonban tanulmányomban a politikai szféra interakciói mellett a gazdasági szféra folyamatait is vizsgálom, lehetséges, hogy egy adott időszakban a gazdasági reform a játékosok számára nyitva álló alternatívák közé tartozik, ugyanakkor a politikai reform nem reális alternatíva. Ezért mind a táblázatban, mind az elemzés során különbséget teszek a politikai és a gazdasági stratégiák között.

Mivel a rendszerváltás hatására nemcsak a játékosok, hanem a rendelkezésre álló alternatívák is gyökeresen átalakultak, a táblázat a játékosok átalakulását csak az első választásokig követi. A rendszerváltás után rendelkezésre álló megújult alternatívákat elemzésem során definiálom majd.

A táblázatban szereplő játékos-típusokat illetően két további megjegyzés szükséges. A játékosok kimenetek közötti preferenciáinak meghatározásához Colomer módszerét használtam amikor R, C és r voltak a lehetséges alternatívák. Amikor azonban a reformot felváltotta a kooptáció alternatívája, szükségessé vált a Colomer-féle szabályok kismértékű változtatása két esetben.

Egyrészt, mivel a kooptáció alapvetően konfrontáció-kerülő stratégia, az alacsony konfliktus-szinttel járó kimenetek előnyben részesítése a magas konfliktus-szinttel járó alternatíva-párokkal szemben több lesz, mint kiegészítő kritérium. Így az a játékos, aki a kooptáció alternatíváját az összes többivel szemben preferálja, előnyben részesíti a kevesebb konfliktussal járó kimenetelt (Cc vagy cC) a legtöbb konfliktussal járó kimenetellel (CR) szemben még akkor is, ha az utóbbi jár olyan mértékű változással, melyet a játékos leginkább preferál.

Másrészt a kooptáció kétirányú stratégia: egy játékos kooptálhat egy másik játékos, vagy őt magát is kooptálhatják. Ha én kooptálok valaki mást, az általában a hatalmam megosztását jelenti, míg ha engem kooptálnak, akkor nekem ajánlanak hatalmat vagy akár elitpozíciót, együttműködésemért cserébe. Jogos feltételezés tehát, hogy azok a játékosok, akik leginkább a kooptáció alternatíváját kedvelik, azt a kimenetelt pre-

ferálják, amelyben őket kooptálja egy másik játékos, azzal a helyzettel szemben, amikor ők kooptálnak valaki mást. Ez a két módosítás csak a két középső játékost (3/b, 4/b) érinti, akik a kooptációt részesítik előnyben az összes többi alternatívával szemben.

Végül egy utolsó megjegyzés a táblázattal kapcsolatban. Mivel a játékosok sorrendje 1-től 6-ig tekinthető hierarchikusnak (az 1. és a 2. játékos nincs elitpozícióban, a 3. és a 4. játékos az elit kevesebb hatalommal rendelkező részéhez tartozik, és az 5. és a 6. játékos alkotja a domináns elitet), lehetséges, hogy a játékosok stratégiák közötti preferenciái változnak aszerint, hogy a hierarchiában önmaguk „felett” álló, vagy maguk alá rendelt játékosokkal érintkeznek. Ez a különbség megint a középső helyzetben lévő 3. és 4. játékos esetében léphet fel.

2. ELŐZMÉNYEK (1956–1980)

Az 1956-os forradalom előtt a kommunista elit egyoldalúan ráerőltette az összes játékosra saját leginkább preferált alternatíváját, a kontinuitást. 1956-ban a Nagy Imre nevével fémjelezett reformkommunizmus első hullámával párhuzamosan az ellenzék megerősödött, és a politikai szféra egyre kevésbé elhanyagolható játékosává vált. E folyamatok eredményeképpen a reform fokozatosan újra reális politikai alternatívává vált. Ezt a tendenciát bizonyította az 1956-ban rövid időre feléledő többpártrendszer is. Ennek megfelelően 1956-ban a játékosok három alternatíva – a sztálinista rendszer fenntartása, azaz a kontinuitás (C), harc a demokráciáért, azaz a rendszerrel való szakítás (R), és a rendszer reformja (r) – közül választhattak. A két játékos az ellenzék (1/a) és a kommunista elit (6/a), a forradalom kimenetele pedig a két játékos teljes konfrontációja (CR) volt.

Elemzésemben „kommunista elitnek” a kádárista kommunista vezetést nevezem, amely a forradalom letörése után került hatalomra. A forradalom leverésével a reform mint létező alternatíva megszűnt. Az 1956-ot követő időszakot a feszültségekkel terhes CR kimenetel jellemezte (Nagy Imrét és társait kivégezték, a forradalom számos résztvevőjét bebörtönözték).

A kádárista elit felismerte, hogy ez a kimenetel hosszú távon nem fenntartható. Az 1950-es évek totalitarizmusát a 1960-as évek elejétől fokozatosan „puha” diktatúra váltotta fel. A társadalmi elégedetlenség semlegesítését célzó lépések mellett a kommunista elit meg akarta előzni, hogy antikommunista érzelmi erők koalícióba tömörülhessenek ellenük, és meg akarta erősíteni saját legitimációs bázisát. A megoldást egy új alternatíva, a kooptáció bevezetésében találták meg. Az új alternatíva kialakulása módosította a kommunista elit preferenciarendszerét. 1956-ban a legpreferáltabb alternatívájuk a kontinuitás, második a szakítás, és legkevésbé preferált a reform alternatívája volt. A hatvanas évek elején a kontinuitást még mindig preferálták mindkét másik alternatívával szemben, de a második legkedvezőbbnek tartott alternatíva a kooptáció lett, és a szakítás volt az utolsó a sorban (azaz a kommunista

elit 6/a játékosból 5/b játékosá alakult). (Lásd a táblázatot a Függelékben.)

A kooptáció alternatívája lehetővé tette, hogy a kommunista elit az 1960-as évektől egészen az 1980-as évek második feléig az „oszd meg és uralkodj” elv alapján, a többi játékost egymás ellen kijátszva megtartsa a hatalmat. Az „oszd meg és uralkodj” stratégia három szinten jelent meg: a kommunista elit kooptálta az értelmiség egy részét, majd a második gazdaság tudatos tolerálásával megosztotta a társadalmat, végül pedig a kooptált értelmiségiek két alcsoportját, a menedzsereket és a technokratákat játszotta ki egymás ellen. Az alábbiakban a játékelmélet és a koalícióelmélet segítségével összefoglalom a kommunista elit összetett kooptációs stratégiájának a lényegét. A stratégia 1980-as évek végi összeomlásának okait a 3. és a 4. rész tárgyalja.

Annak érdekében, hogy a kommunistaellenes erők egységes fellépését a jövőben elkerülhesse, a kommunista elit koalíciót ajánlott az értelmiség egy részének, akiket „kooptálható értelmiségnek” nevezek (3/b játékos). A kooptálható értelmiség gazdasági-műszaki szaktudása, kulturális tőkéje adta a kommunista uralom új legitimációs bázisát.

Az értelmiség preferenciarendszerét a kooptáció alternatívájának megjelenése mellett egy új politikai korlát befolyásolta: 1956 nyilvánvalóvá tette, hogy a Szovjetunió katonai erővel lép fel a kommunista rendszer megdöntését célzó kezdeményezések ellen. Ez a külső korlát a kooptálható értelmiség szemében jelentősen csökkentette a rendszerrel való szakítás (R) alternatívájának vonzerejét. Az új alternatívát, a kooptációt így előnyben részesítették a szakítással szemben.

kooptálható értelmiség (3/b)

		R	c
kommunista elit (5/b)	C	2,2	4,1
	c	1,3	

A játék kiinduló állapota CR, az „1956-os forradalom kimenetele (kényszer alkalmazása révén felborítható egyensúly).⁹ A kommunista elit alternatíva-váltással elérheti, hogy a kooptálható értelmiségnek is érdemes legyen stratégiát váltani, és így eljuthassanak egy Pareto-optimális állapotba (cc). A cc kimenetel azt jelenti, hogy a kooptálható értelmiség (mostantól „kooptált értelmiség”) az uralkodó elit alárendelt része lett.

A kommunista elit (mostantól „régii kommunista elit”) kooptációs stratégiájának második szintje az 1970-es években kezdett kialakulni, amikor, látva az egyre mélyülő gazdasági válságot, ráébredt, hogy az életszínvonal süllyedése társadalmi elégedetlenséghez és ezáltal hatalma megrendüléséhez és egy erősödő ellenzék kialakulásához vezethet. A veszélyre a régi kommunista elit a kooptált értelmiséggel kötött koalíciója megerősítése (és ezáltal a saját függősége növelése) helyett újabb

kooptációs stratégiával reagált. A stratégia célja most is a potenciális kommunista-ellenes erők semlegesítése és saját hatalma gazdasági legitimációs bázisának megerősítése volt.

A kádárista elit második kooptációs játékának megértését és a játék-elmélet nyelvére fordítását elősegíti, ha a társadalmat homogénnek tekintjük, azaz feltételezzük, hogy a társadalmat alkotó egyének preferenciarendszere azonos. Ebből kiindulva ábrázolhatjuk egy, a társadalom részét képező, mintegy az „átlagembert” megtestesítő, reprezentatív egyén interakcióját a régi kommunista elitel.¹⁰ A kooptáció stratégiájával a kommunista elit felajánlotta az egyénnek a lehetőséget, hogy dolgozzon a kialakuló szűk magánszektorban, a második gazdaságban, és így kelet-európai szemmel viszonylag magas életszínvonalat tarthasson fenn. Ez az értelmezés segít kifejezésre juttatni a második kádári kompromisszum egyik legfontosabb jellemzőjét: a kommunista elit által ajánlott alku az embereket egyéni, gazdasági és ezáltal konfrontáció kerülő stratégia követésére korlátozta. Így sikerült a kommunista elitnek elérnie a társadalomban feléledő politikai aktivizmust, ami egyértelműen kollektív, politikai és konfrontálódó stratégiát követelt volna az egyénektől. A játék szerkezete ugyanaz, mint az értelmiség kooptációjának esetében.

reprezentatív egyén

	R	c
C	2,2	4,1
c	1,3	1,1

régí kommunista
elit (5/b)

A kádárista kommunista elit „oszd meg és uralkodj” stratégiájának harmadik szintje a kooptált értelmiség két alcsoportja, a menedzserek és a technokraták egymás elleni kijátszását jelentette. Bár mind a menedzserek, mind a technokraták rendelkeztek kulturális tőkével, azaz szakmai tudással, amely megalapozta a kommunista elit hatalmának kvázi legitimációját, a kommunista koalícióban betöltött pozíciójukat és funkciójukat tekintve fontos különbségek voltak a két csoport között. Menedzsereknek a legnagyobb állami vállalatok vezetőit nevezem, a technokraták pedig, mint a gazdaságpolitikai folyamatok alakítói, az állami bürokrácia hierarchiájának közepén helyezkedtek el.

Az elitpozíciókért cserébe e csoportoknak a kommunista rendszer gazdasági legitimációját kellett erősíteniük. A menedzserek feladata volt a viszonylag magas életszínvonal biztosítása a régi kommunista elit által szükségesnek tartott termékek („politikai javak”) gyártásával. Cserébe politikai befolyást kaptak, amelynek segítségével extra támogatást szereztek saját vállalatuknak a kisebb gazdasági egységek rovására. A technokraták feladata pedig az volt, hogy gazdasági szaktudásuk segítségével biztosítsák a gazdasági növekedést. Rövidesen kiderült, hogy a régi kom-

munista elit kizárólag politikai szempontok alapján hozott termelési döntései és a menedzserek saját és vállalatuk érdekeit a hatékonysági szempontok elé helyező politikai tevékenysége a gazdasági növekedés legfőbb gátja. A technokraták célja így a vállalatok függetlenítése a központi állami bürokráciától és a menedzserek politikai befolyásának csökkentése volt. A menedzserek és a technokraták feladata és érdekei tehát ellentétben álltak egymással. A kommunista koalíció ebből adódóan azt jelentette, hogy a régi kommunista elit hol a menedzserekkel, hol a technokratákkal volt koalícióban (a másik érdekeit háttérbe szorítva), attól függően, hogy a társadalmi elégedetlenség kirobbanásától vagy a gazdasági válság elmélyülésétől tartott éppen jobban.

A 1970-es évek végén és a 1980-as évek elején a gazdasági válság és Magyarország eladósodása lehetetlenné tette a megszokott életszínvonal fenntartását. A gazdasági reform közép- és hosszú távú célkitűzésből azonnali imperatívusszá vált. Ugyanakkor a régi kommunista elitnek a társadalmi elégedetlenség kirobbanásának elkerüléséhez szüksége volt a termelést irányító menedzserek szövetségére. A kör bezárult, a régi kommunista elitet sarokba szorította egyidejű félelme a társadalmi feszültségek kirobbanásától és a gazdasági összeomlástól. Sem a technokratákkal, sem a menedzserekkel kötött koalíciója feladását nem engedhette meg magának, de a kettőt egyszerre lehetetlen volt fenntartani.

3. ELIT-CIRKULÁCIÓ A 1980-AS ÉVEKBEN

A régi kommunista elit tagjai a második világháborút követő kommunista fordulattal kerültek elitpozícióba, 20–30 évesen. Az 1940-es évek végén és az 1950-es években az elitpozíciók túlnyomó részét ők foglalták el. A 1960-as évekre 35–45 évesek lettek, és részarányuk az uralkodó elitben 44 százalékra csökkent. (Illés 1991:139). Következésképpen lehetőség nyílt arra, hogy a fennmaradó elitpozíciókat a kooptált értelmiség tagjai töltsék be. 1980-ra a régi kommunista elit az uralkodó elitnek csak 33 százalékát alkotta és elérte a 55–65 éves életkort (Illés 1991:139). Tehát az 1980-as években a régi kommunista elit nagy része nyugdíjas korba ért. Ki vette át a helyüket?

A rendelkezésre álló adatok fiatal, szakértelemmel rendelkező értelmiségiek elitpozíciókba áramlását mutatják.

4. táblázat
A szakértelmiségiek aránya az 1980-as évek elitjében (százalék)¹¹

Elit-csoportok	1981	1989
állami-kormányzati elit	40,2	62,4
gazdasági-menedzser elit	2,6	56,4
pártelit	21,1	44,2

A táblázatból kitűnik, hogy a nyolcvanas években „toborzottak” elitbe jutásának kritériuma (akárcsak a hatvanas és hetvenes évek kooptációs játékaiban) a kulturális tőke birtoklása volt. Gaszó Ferenc (1993:20) egyéb adatai szerint, az 1970-es években az elitcirkuláció csak 9,3 százalékos volt, ezzel szemben az 1980-as években meghaladta a 70 százalékot(!). Ez bizonyítja, hogy az eliten belül lényeges változás zajlott a rendszerváltás előtt.

A szakértelemmel rendelkező értelmiségiek arányának megduplázódása az eliten belül, valamint többségi helyzete az állami bürokráciában és a gazdasági szférában a régi kommunista elit befolyásának gyengülését eredményezte. A táblázatból nem tűnik ki viszont, hogy a nyolcvanas évek elitváltozásai a menedzsereket vagy a technokratákat érintették nagyobb mértékben. A Lengyel György által vezetett 1990-es felmérés adatai azt mutatják, hogy az 1980-as években elitpozícióba kerülők többsége technokrata volt. A „fiatalodás” például sokkal erőteljesebb volt a technokraták között. Az új bankszférában az elitpozíciót betöltő technokraták 60 százaléka 45 évesnél fiatalabb volt, ugyanakkor a menedzsereknél ez az arány csak 30 százalék.¹² A technokraták és a menedzserek közötti különbség szembeűnő az apa foglalkozása szerinti eloszlásban is. (Az újdonsűlt elitek között sokkal nagyobb arányban találunk másod- és harmadgenerációs értelmiségieket, mint a régi kommunista elitben – lásd pl. Harcsa 1993.)

5. táblázat

Az 1980-as évek végének gazdasági elitje az apa foglalkozása szerint (százalék)

Elit-csoportok megoszlása:	Fehérgalléros apa	Kékgalléros apa
minisztérium (technokraták)	55,8	44,2
bank (technokraták)	70,0	30,0
vállalat (menedzserek)	45,8	54,2

Forrás: Lengyel 1992

A technokrácia „megűjűlása” hatással volt a kommunista koalíción kívül és belül zajló interakciókra. A változó külső korlátok (elműyűlő gazdasági válság) hatására a megűjűlt technokrácia újrarendezte preferenciarendszerét és megváltoztatta orientációját.

4. A KÁDÁRI KOMPROMISSZUMOK ÖSSZEOMLÁSA (1980-AS ÉVEK)

Az elműyűlő gazdasági válságban még a második gazdaság, a túlórák és a növekvő külföldi hitelek segítségével sem tudta a kommunista elit megállítani az életszínvonal sűllyedését. Így természetesen az emberek is egyre kevésbé voltak hajlandók megfelelni a kooptációs megoldás rájuk háruló részének, a politikai véleménynyilvánítás és a rendszer kritikája tilalmának. A kvázi koalíció a kommunista elit és a reprezentatív egyén

között felbomlóban volt. A társadalmi feszültségek növekedésével párhuzamosan megélnékült az ellenzék tevékenysége, és az 1980-as évek első felében az ellenzék a politikai szféra nem elhanyagolható játékosává lett.

Mivel a kommunista elit nem tudta biztosítani a társadalom széles rétegei számára az életszínvonal fenntartását, a cc kimenetel a reprezentatív egyéntől egyre inkább egyoldalú áldozatot követelt a semmiért cserébe. A kooptációs alternatíva következményei megváltoztak, és ennek hatására a szakítás lett a reprezentatív egyén domináns stratégiája. A szakítás ebben az esetben nem nyílt lázadást, hanem a kooptáció elutasítását jelentette.

reprezentatív egyén

	c	R
c	3,2	1,4
C	4,1	

régi kommunista elit (5/b)

A technokraták, érzékelve a második kádári kompromisszum felbomlását, a növekvő társadalmi elégedetlenséget és a gazdasági összeomlás veszélyét, megelégték a régi kommunista elitnek a radikális gazdasági reform alternatívájával szemben tanúsított elutasító magatartását. Fokozatosan feladták meggyőződésüket, amely szerint a szocialista gazdaság belülről megreformálható, rádöbentek arra, hogy a gazdasági reform számottevő politikai reform nélkül nem lehetséges, és kapcsolatokat kerestek az ellenzékkel. Többen közülük jelen voltak 1987–88-ban az új politikai csoportok alakuló ülésén.

A nyolcvanas évek végének ellenzéke két fő csoportból állt: a mérsékelt ellenzék az MDF körül csoportosult, a radikális ellenzék legerősebb csoportja pedig a Szabad Kezdeményezések Hálózatából alakuló Szabad Demokraták Szövetsége lett. A két csoport közti legnagyobb különbség a nyolcvanas évek végén abból adódott, hogy a mérsékelt ellenzék kapcsolatban állt a kommunista párt technokrata-reformer szárnyával és késznek mutatkozott a velük való kompromisszumra, míg a radikális ellenzék (az SZDSZ és a Fidesz) nyíltan elutasította a kompromisszumkeresést a kommunista koalícióval. Ez a különbség tükröződik a két ellenzéki irányzat preferenciarendszerében is. Bár a szakítás volt az első és a kontinuitás az utolsó mindkét ellenzék preferenciasorrendjében, a mérsékelt ellenzék a szakítás után a kooptáció alternatíváját preferálta leginkább (játékos 2/b), míg a radikális ellenzék, elutasítva a kooptációt, a reform alternatíváját részesítette előnyben a kontinuitással szemben (2/a).

Mint már korábban említettem, a hierarchiában középső pozíciót elfoglaló játékosok (azaz a technokraták és a menedzserek) alternatívák közötti preferenciasorrendje különbözhet attól függően, hogy a hierar-

chiában maguk alá vagy fölé rendelt játékkal állnak szemben. 1987–88-ban a technokraták preferenciasorrendje az ellenzékkel való interakciókban a kooptáció, kontinuitás, szakítás volt (c, C, R). Ugyanakkor a kommunista koalíción belül már reformot sürgettek, és a preferenciasorrendjük reform, szakítás, kontinuitás volt (r, R, C). E különbség egyik magyarázata az, hogy ami a régi kommunista elit vagy akár a technokraták szemében jelentős politikai reformnak tűnik, az akkoriban nagyon távol állt az ellenzék reformelképzeléseitől. Ekkor még a technokraták reformelképzelései is csak a demokratikus szocializmus keretein belül mozogtak. A régi kommunista elittel való interakcióban a szakítás alternatívája is reálisnak tűnhetett, hiszen az a kommunista koalíciótól való elszakadással volt egyenértékű, míg az ellenzékkel szemben a szakítás alternatívája a technokraták hanyatlását is előidézhette volna.

mérsékelt ellenzék (2/b)

		R	c
technokraták (3/b)	C	3,2	2,1
	c	1,4	

A technokraták és a mérsékelt ellenzék interakciójának kiinduló helyzete CR, mivel a nyolcvanas évek előtt a technokraták nem keresték a kapcsolatot az ellenzékkel (C), az ellenzék rendszerellenes kritikája pedig megfelel a szakítás alternatívájának. De ahogy a technokraták nyitni kezdtek az ellenzék felé a nyolcvanas évek második felében, a mérsékelt ellenzék hajlandónak mutatkozott koalícióra lépni velük. A játék a kényszer alkalmazása révén felborítható CR egyensúlyi helyzetből a Pareto-optimális cc kimenetelbe mozdult. A játék cc kimenetele azonban nem egyensúlyi helyzet, a mérsékelt ellenzék tovább növelheti nyereségét, ha visszavált a szakítás alternatívájára (cR). A technokraták és a mérsékelt ellenzék nem hivatalos koalíciója tehát addig maradt fenn, amíg a mérsékelt ellenzék hajlandó volt fenntartani.

A hatalmi eliten belül zajló cirkuláció, a megújult technokrácia orientációjának megváltozása és a technokrata–ellenzéki együttműködés mind a kommunista koalíciót ásták alá.

„Márpedig az államigazgatás eróziója – ebben mindenki [minden technokrata] egyetért – gyorsul. A folyamat többségi vélemény szerint 1985–86-tól vált érzékelhetővé: a legutóbbi (utolsó?) öt-éves terv körüli csatározások az apparátus, a vezetők számára is világosan megmutatták a koncepció és az egységes kormányzati vonal hiányát, a *kompromisszumok tarthatatlanságát*, a kiüttalanságot” (Voszka 1990:696. – Az én kiemelésem. H. D.)

A régi kommunista elit nem tudta régi formájában fenntartani a kompromisszumokat, mert politikai tőkéje és gazdasági forrásai kimerültek. Egyre inkább képtelenné vált a másik két koalíciós partner, a technokraták és a menedzserek ellenőrzésére és egymás elleni kijátszására is. Az 1980-as évek második felére a menedzserek és a technokraták már magas döntéshozói pozíciókba kerültek (ez a koalíció fenntartásáért nekik járó nyereség része volt), többen tagjai voltak a Politikai Bizottságnak is.

A régi kommunista elit gyengülésével párhuzamosan a menedzserek érdeke is megváltozott. Az 1960-as évek végén és az 1970-es években, amikor nem tudták volna elkerülni az erős állami ellenőrzést, a függetlenséggel és a piaci mechanizmusok bevezetésével szemben előnyben részesítették a vállalatuknak nyújtott állami védelmet és kedvezményes elbánást. Az 1980-as években viszont a régi kommunista elit nemcsak a menedzserek ellenőrzésére, hanem az állami nagyvállalatok érdekeinek védelmezésére is egyre inkább képtelenné bizonyult. A növekvő gazdasági decentralizációval a menedzserek most már teljesen elkerülhették az állami ellenőrzést. Így a gazdasági reform és a menedzserek autonómiájának növelése, amelyért a technokraták a hatvanas évektől harcoltak, mostanra a menedzsereknek is érdekükben állt. A régi kommunista elit remélve, hogy így biztosíthatja a kommunista koalíció fennmaradását, a technokratákat a kormányzásban egyenjogú partnernek ismerte el, és növelte a menedzserek tulajdonosi jogosítványait.

Az 1980-as években folytatódott a tulajdonjogok decentralizációja a régi kommunista elitől a vállalatok irányába, és 1985-ben a társasági törvénnyel az állami vállalatok teljesen önállósodtak. A vállalati tanácsok felérésben menedzserekből, felerésben alkalmazottakból álltak, de az alkalmazottak gyenge pozícióból adódóan a tanácsokat gyakorlatilag teljesen a menedzserek irányították a saját érdekeiknek megfelelően. Az átalakulási törvénnyel (1989) az állami tulajdon feletti ellenőrzési jogok összessége átkerült a régi kommunista elitől a menedzserek kezébe. A vállalati tanácsok, azaz a menedzserek, az állami vállalatokból rt.-ket és kft.-ket alakíthattak és megkezdhették a spontán privatizációt.

A spontán privatizáció vállalati kezdeményezéseken (a menedzserek döntésein) alapuló decentralizált privatizáció, amelyet az állam nem képes befolyása és ellenőrzése alá vonni. A menedzserek maguk dönthették el, hogy mikor, kinek és mennyiért adják el a vállalatot. Gyakran kedvező vásárlási feltételeket szabtak meg nyugati üzletfeleiknek, amiért cserébe megtarthatták jól fizető vállalatvezetői pozíciójukat. A menedzserekből tehát kvázi tulajdonosok lettek a spontán privatizáció következtében. A minden kontroll alól való mentesülés reményében a menedzserek a régi kommunista elit és a centralizáció szövetségeseiből a technokraták gazdasági reformért harcoló szövetségeseivé váltak.¹³

Ha Colomer alternatíváit a gazdasági szférára értelmezve használjuk, a menedzserek és a technokraták interakcióját az alábbiak szerint modellezhetjük. A gazdasági szférában a kontinuitás a centralizált gazdaság fenntartását, a reform a tulajdonjogi struktúra decentralizációját, a sza-

kítás pedig a menedzserek alkupozícióinak megszüntetését és a gazdaság radikális reformját jelenti.

technokraták (3/a)

		R	r
menedzserek (4/a)	C	2,3	3,1
	r	1,2	

A kiindulási helyzet CR, (fogyatékos egyensúly)¹⁴ az 1960-as és 1970-es évekre volt jellemző, amikor a technokraták a menedzserek autonómiájának növelése mellett, alkupozícióik megszüntetésére is törekedtek (R). A nagy állami vállalatok menedzserei viszont a reformok visszafordítását és a centralizáció fenntartását szorgalmazták (C). De a külső korlátok változásával, azaz a régi kommunista elit pozícióinak gyengülésével, a kontinuitás egyre kevésbé, a reform pedig egyre inkább vonzóvá vált a menedzserek szemében. (C már nem jelentett védelmet és r egyre inkább az állami ellenőrzés teljes hiányát jelentette.) Így az rr kimenetel mindkét játékos leginkább preferált helyzetévé vált. A játék konfliktus nélküli,¹⁵ ugyanaz a kimenetel mindkét játékost elégedetté teszi. A menedzserek és a technokraták között létrejött tehát egy koalíció, ami megakadályozta, hogy a régi kommunista elit folytathassa „oszd meg és uralkodj” stratégiáját.

A két kádári kompromisszum felbomlásával a kooptáció egyre kevésbé bizonyult reális alternatívának, fokozatosan felváltotta a reform alternatívája. Ezúttal a reform egyértelműen politikai alternatívát is jelentett. Így a fent ábrázolt interakció a technokraták és a menedzserek között a politikai szférában, politikai alternatívákkal is elképzelhető.¹⁶ A technokratákat és a menedzsereket tehát megint tekinthetjük egyetlen játékosnak (kooptált értelmiség), amely a politikailag aktívabb technokraták vezetésével a régi kommunista elitet a kommunista koalíció felbontásával fenyegette.¹⁷ Így tehát a szakértelmiségiek beáramlása az elitbe – ami az 1960-as években a kommunista hatalom legitimációs bázisának erősítését szolgálta – a 1980-as években éppen a kommunista rendszer összeomlását segítette elő.

5. VÁLTOZÓ ERŐVISZONYOK: A KEREKASZTAL-TÁRGYALÁSOK (1989)

A kooptált értelmiség, számítva a mérsékelt ellenzékkel kialakuló koalícióra, egyre kevésbé volt hajlandó elfogadni a kooptáció alternatíváját a régi kommunista elitel való interakcióban. A változó korlátok miatt a kontinuitás fenntartása is lehetetlenné vált. Gorbacsov nyilatkozata, amely szerint a szovjet csapatok nem lépnek közbe Kelet-Közép-Euró-

pában a kommunista rendszerek védelmében, a külső korlát megváltozását jelentette. A gazdasági korlát, a teljes összeomlás növekvő esélye egyre elviselhetetlenebbé vált. A társadalmi korlát, azaz a társadalom növekvő elégedetlensége megélenkülő ellenzéki tevékenységben realizálódott.

		kooptált értelmiség (3/a)		ellenzék (2/a)	
		R	r	R	r
rég kommunista elit (5/a)	C	2,3	4,1	2,2	4,1
	r	1,2	3,3	1,4	3,3

Ebben a helyzetben a kooptált értelmiség a kommunista koalíció felbontásával fenyegette a régi kommunista elitet, és elutasítva a kooptációt, a reform alternatívájának elfogadását követelte. A régi kommunista elit domináns stratégiája viszont a kontinuitás volt. A kooptált értelmiség, ismerve a régi kommunista elit félelmét a társadalmi konfliktusoktól, tárgyalási pozícióját úgy próbálta javítani, hogy az ellenzékét erősítette. Ez mindenképpen gyengítette a régi kommunista elitet, és a kooptált értelmiség (bizva a mérsékelt ellenzékkel kötött koalícióban) arra számított, hogy saját ereje nem fog csökkenni. Az addig hivatalosan ellenforradalomnak minősített 1956-os forradalom 1989 januári, népfelkelésként való újraértékelése nyomán a régi kommunista elit valóban meggyengült, az ellenzék erkölcsi ereje pedig megnőtt. A régi kommunista elit a reform elfogadására kényszerült. 1989 februárjában az MSZMP Központi Bizottsága elismerte a többpártrendszer politikai létjogosultságát. Ez megfelel az első játék elmozdulásának a kezdeti CR kimenetelből rr-be.

A kooptált értelmiség és a régi kommunista elit interakciójával párhuzamosan még egy játék zajlott, mégpedig az ellenzék és a régi kommunista elit között. A két játék egymás hatását erősítette. A második játékban az ellenzék növekvő társadalmi támogatottsága nyomást gyakorolt a régi kommunista elitre. A régi kommunista elit domináns stratégiája itt is a kontinuitás. Ez addig volt fenntartható, amíg az ellenzék viszonylag gyenge maradt, azaz amíg a CR kimenetellel járó társadalmi konfliktus szintje a régi kommunista elit számára elviselhető volt.

Az ellenzék azonban egyre erősödött (1956 hivatalos átértékelésével, a március 15-ei és a május 1-jei demonstrációkkal, Nagy Imre és társai ünnepélyes újratemetésével, valamint az időközi választásokon aratott ellenzéki győzelemmel), míg végül egyértelművé vált, hogy az ellenzék társadalmi támogatottsága sokkal nagyobb, mint a régi kommunista elité. A régi kommunista elit nem tudta fenntartani a kontinuitást, nem hagyhatta tovább figyelmen kívül az ellenzékét. Váltani kényszerült a reform alternatívájára, és belemenni a ellenzékkel folyó kerekasztal-tárgyalásokba, melyeken a rendszert egyre inkább a kooptált értelmiség

képviselte. Ezt a tendenciát mutatja az is, hogy június végén a keményvonalas Grósz pártelnökségét egy négytagú elnökség váltotta fel (Nyers, Grósz, Németh, Pozsgay), amelyben a reformerek voltak túlsúlyban (Bozóki 1995:7).

A fenti két játék előfeltétele volt a harmadik és egyben legfontosabb játéknak, amely a kerekasztal-tárgyalásokon folyt. A játék felvázolása előtt még egy fontos fejleményt kell megemlíteni. A többpártrendszer elvi elismerésével a mérsékelt ellenzék rádöbbsent, hogy a technokratákkal létrehozott koalíció célját elérték. Ugyanakkor a kooptáció alternatívájának eltűnésével az ellenzék két fő csoportjának érdekei közelebb kerültek egymáshoz, és felismerték, hogy közös fellépéssel növelhetik erejüket a kommunista koalícióval szemben, és így radikálisabb reformokat harcolhatnak ki. A mérsékelt ellenzék ezért feladta szövetségét a kooptált értelmiséggel és a radikális ellenzékkel lépett koalícióra. Ez 1989. március 22-én történt az Ellenzéki Kerekasztal megalakulásával. Ekkortól az eddig megosztott ellenzék tekinthető egy játékosnak, mivel meggyeztek, hogy az Ellenzéki Kerekasztal csak a teljes konszenzus alapján léphet fel.

A kooptált értelmiség egy utolsó kooptációs stratégiával megpróbálta megakadályozni az ellenzéki koalíció létrejöttét. A nemzeti kerekasztal-tárgyalásokat előkészítő megbeszélésekre nem hívtak meg minden pártot. Kísérletük azonban sikertelen maradt, mivel az ellenzéki pártok a külön tárgyalásokba nem mentek bele. A nemzeti kerekasztal-tárgyalások játéka így az Ellenzéki Kerekasztal és a nagyrészt technokraták által képviselt MSZMP között zajlott.¹⁸

Ellenzéki Kerekasztal (2/a)

		<i>R</i>	<i>r</i>
nagyreszt technokraták által képviseelt MSZMP (4/a)	<i>C</i>	2,2	3,1
	<i>r</i>	1,4	

A technokraták számára megint a kontinuitás és a reform a két reális alternatíva (mivel ellenzéki játékosal állnak szemben). A nemzeti kerekasztal-tárgyalások explicit célja a békés átmenet biztosítása a többpárti demokráciába, szabad választások előkészítésével. A kimenetel ennek megfelelően *rr*, azaz megegyezés. Mindemellett, mivel az *rr* kimenetel nem jelent teljes szakítást a régi rendszerrel, a technokraták kaptak néhány garanciát. A szabad választásokon kívül az aláírt megállapodás a köztársasági elnök közvetlen választását is előrevetítette, ráadásul a kerekasztal-tárgyalások befejezését követően a lehető leghamarabb. A szabad választásoktól tartó MSZMP ugyanis intézményi garanciákat akart szerezni hatalma egy részének fenntartására, ezért szorgalmazta a jól ismert és népszerű MSZMP-jelölt (Pozsgay) számára biztos előnyt ígérő mielőbbi közvetlen elnökválasztást. A radikális ellenzék (SZDSZ,

Fidesz nem volt elégedett a megegyezéssel, mint ahogy azt az optimálisnál kevesebb nyereség is mutatja, és – bár nem élt vétőjogával – nem volt hajlandó aláírni a megállapodást. Az ir kimenetel, amelyhez a többi ellenzéki párt és az MSZMP-t képviselő technokraták hozzájárultak, így megtartott valamit a mérsékelt ellenzék és a technokraták közötti korábbi kooptációs megoldás jellegéből.

Bár az ellenzéki koalíció hamar felbomlott, jelentőségét nem szabad alábecsülni. Az Ellenzéki Kerekasztal kezdeti egységes fellépése a teljesen szabad választások biztosításával elősegítette a közvetlen átmenetet a többpárti demokratikus rendszerbe. De mihamarabb a szabad választások ténye biztosítottak tűnt, a radikális és a mérsékelt ellenzék érdekei szétváltak, és mindkét csoport a támogatásért harcolt, azaz vetélytársakká alakultak át. A mérsékelt ellenzék megint a kooptált értelmiséghez közeledett. Felújított koalíciójuk célját (a köztársasági elnök korai közvetlen megválasztása stb.) azonban az SZDSZ és a FIDESZ által kihasználva megakadályozta.

6. ELIT-JÁTSZMÁK A POSZTKOMMUNIZMUSBAN

Az első szabad választások győztese, az MDF (24,73%) az FKgP-val és a KDNP-vel lépett koalícióra. Az SZDSZ és a Fidesz együttvéve a szavazatok csaknem 30 százalékát szerezte meg. A régi kommunista elit pártja – az MSZMP egyetlen képviselőt sem küldhetett a Parlamentbe – hanyatlása visszavonhatatlannak tűnt. A technokraták és reformkommunisták újonnan alakult pártja, az MSZP a képviselői helyek kevesebb mint 10 százalékát kapta. Ismertségükből adódó előnyük a tárgyalások befejezése és a választások között eltelt viszonylag hosszú idő alatt elpárolgott. Ugyanakkor minden más párt kampányának érzékelhető antikommunista felhangja volt. A volt ellenzéki pártok így még az MSZP-vel való esetleges koalíciót sem találták vonzóknak. A politikai eliten belül tehát egyértelmű cirkuláció történt. Az új politikai elit két részből állt: az MDF-túlsúlyú kormánykoalícióból – azaz az új hatalmi elitből – és az ellenzékéből, amelyet az SZDSZ és a Fidesz dominált. Az alábbiakban – a modell egyszerűsítése és a tanulmány terjedelme szabta korlátok miatt – az 1992-ig vizsgált időszak interakciói közül csak az új hatalmi elit és a két korábban elitpozícióba került aktor, a technokrácia és a menedzserek közötti interakciókat modellezem. Az ellenzéki játékos beépítése lényegesen bonyolultabb modellt tenne szükségessé.

A rendszerváltás után egy másik, 1989-ben kezdődő tendencia is egyre erőteljesebben kirajzolódott: a kooptált értelmiség koalíciójának felbomlása. Amikor a spontán privatizáció felgyorsulása lehetetlenné tette a régi kommunista elit minden recentralizációs törekvését, a technokraták és a menedzserek érdeke megint szétvált. A menedzserek az ellenőrzési jogok egyre nagyobb részét szerezték meg, és céljuk most már a teljes decentralizáció volt, amelyet a legitim tulajdonosi jogoknak a vállalati tanácsokhoz történő átcsoportosításával kívántak elérni. A technokraták természetesen meg akarták akadályozni a menedzserei tulajdon ilyen

kialakulását, és a valódi tulajdonosi jogok megőrzése mellett érveltek, amely a menedzserek feletti ellenőrzést biztosíthatta volna.

Az új hatalmi elit első lépéseit gyakran nem utilitárius preferenciák határozták meg. Ilyen esetekben a követendő alternatíva kiválasztásának alapját nem a várható hosszú távú nyereségek vagy a lehetséges ellenkoalíciókra vonatkozó racionális számítások alapozták meg, hanem ideológiai megfontolások.

6.1. Új hatalmi elit – technokrácia

Elitpozícióba kerülését követően az új hatalmi elit hamarosan támadást indított a technokrácia ellen. Explicit célja az állami bürokrácia technokratáktól való megtisztítása volt. Először a leglátványosabb pozíciókat elfoglaló, viszonylag fiatal és magas képzettségű, az 1980-as években elitpozícióba került „új technokraták” ellen indítottak támadást.

Az új hatalmi elit és a technokrácia interakciójában is a lehetséges alternatívák a kontinuitás, a szakítás és a kooptáció voltak. Mivel a rendszerváltással a körülmények jelentősen megváltoztak és a játékosok is átalakultak, indokolt az alternatívák újradefiniálása. A fontos döntéshozatali pozíciókat elfoglaló technokraták és az új hatalmi elit közötti interakció kontextusában a kontinuitás a technokraták régi pozícióinak megtartását és döntéshozói hatalmuk érintetlenül hagyását jelentette. A szakítás a technokraták elleni radikális támadást jelentette, melynek célja akkori pozícióikból való elmozdításuk volt. A kooptáció lehetett a „köztes” alternatíva, melyben a technokraták pozícióikban maradhattak, amennyiben hajlandóak voltak az MDF politikáját támogatni, és egyfajta hatalommegosztást elfogadni. Az új hatalmi elit főleg ideológiai és legitimációs okokból a szakítás alternatíváját preferálta leginkább, a legkevésbé pedig természetesen a kontinuitást, a technokraták összes korábbi hatalmának változatlan formában való megőrzését. A technokraták többsége, mivel szerette volna pozícióját megtartani, a kontinuitást preferálta leginkább és a szakítást legkevésbé.

		új hatalmi elit	
		R	c
technokraták	C		3,1
	c	1,4	

Az új hatalmi elit domináns stratégiája a szakítás volt, ezt figyelembe véve a felső szintű döntéshozói pozíciókat elfoglaló új technokraták optimális stratégiája pedig a kontinuitás. A CR kimenetel a legmagasabb konfliktus-szinttel járt, amelyet az új technokraták pozícióikból történő elmozdítása idézett elő. Az új technokraták, bár az új hatalmi elit eltávolította őket pozícióikból, mégsem kerültek ki az elitből. Az a kulturá-

lis és szociális tőke, amelyet felhalmoztak, hasznosíthatónak bizonyult a gazdasági szférában is.

„Kérdés, hogy hatalmuk valóban politikai jellegű-e, s nem inkább a társadalmi kapcsolatok finom hálójára és a helyzetismeretet is magába foglaló szaktudásra épül. Ez a széles értelemben vett tudás átvihető a vállalkozások, bankok világába. De a csapat [az új technokrácia] tagjai nem ebbe a másik szférába szeretnének át lépni. Ha tőlük függne nem konvertálnák tudásukat – és hatalmukat – hanem mai szerepüket tartanák meg” (Voszka 1990:701).

Az eltávolítások elsősorban a felsővezetői pozíciókat elfoglaló új technokratákat érintették, azokat, akik kezdeményezték a változásokat, amelyek végül a rendszerváltáshoz vezettek. Köztük voltak – mint azt az említett kutatások (Gazsó 1993; Lengyel 1992a) is mutatták – azok a magas képzettséggel és többnyire értelmiségi családi háttérrel rendelkező emberek, akik viszonylag fiatalon az 1980-as években kerültek nagy számban elitpozícióba. Még ha elfogadjuk is a hatalomkonverzió elméletét, amely szerint a technokraták régi politikai tőkéjüket gazdasági tőkévé konvertálták, meg kell jegyeznünk, hogy ezt feltehetőleg nem azért tették, hogy nyereségüket növeljék, hanem mert az államigazgatásban maradás után (ami így lehetetlenné vált) a gazdasági elitpozíciókba kerülés volt számukra legoptimálisabb helyzet. Nemcsak a törvények manipulálásával sikerült elitpozíciókban maradniuk, hanem azért is, mert kulturális tőkéjük, szaktudásuk a meritokratikus elitkiválasztásban is helyet biztosít számukra a posztkommunista elitben. Tagadhatatlan azonban, hogy az évek során felhalmozott társadalmi tőkéjük további forrásokat jelentett.

A fenti játékban feltételezett magas elitcirkuláció az állami bürokrácia felső szintjein statisztikai adatokkal is alátámasztható. A rendszerváltást követő egy éven belül a gazdasági minisztériumok felső vezetésének 54 százaléka kicserélődött (Lengyel 1992a). Egy 1993-ban készült felmérés adatai szerint a minisztériumi felső vezetés 80 százaléka 1989 után került jelenlegi pozíciójába (Lengyel é. n.). Az adatokból leszűrhető, hogy vagy erőteljes cirkuláció zajlott az eliten belül, vagy az elit felső rétegeiben volt csak cirkuláció, amelyet nagymértékű vertikális reprodukció kísért. Véleményem szerint az utóbbi verzió történt, ami több érveléssel alátámasztható.

Bár először az új hatalmi elit az államigazgatás középső szintjeit is új emberekkel akarta feltölteni, hamarosan rá kellett döbbsennie, hogy nem áll rendelkezésre elegendő kellően képzett ember az államigazgatás teljes középső szintjének lecseréléséhez. Ezért koalíciót ajánlott a hierarchia középső szintjét elfoglaló második és harmadik vonalbeli technokráciának. Az új hatalmi elit támogatásáért cserébe a középső szintet alkotó technokraták nemcsak megtarthatták pozícióikat, hanem a hierarchiában feljebb is kerülhettek, hogy a felső szintű új technokraták eltávolításával megürült pozíciókat betölthessék.

A második és harmadik vonalbeli technokraták készséggel elfogadták az új hatalmi elit ajánlatát, hiszen jóval kisebb kulturális és társadalmi

tőkével rendelkeztek, mint az új technokraták, így nem számíthattak magas szintű elitpozíciókra a magán- és a bankszférában. Az új hatalmi elit és az állami bürokrácia középvezetését adó technokrácia közötti interakció szintén modellezhető a fenti játékkal, de ezúttal az új hatalmi elit átváltott a kooptáció alternatívájára, így bírva rá a technokratákat is az alternatíva-váltásra. A játék a fogyatékos, kényszer alkalmazása révén felborítható egyensúlyból (CR) a Pareto-optimális cc kimenetelbe került. Ez a kimenetel a második és harmadik vonalbeli technokratákat elégegett játékosá teszi. Ha a régi kommunista elit egy része jelentősen profitált a rendszerváltásból, akkor éppen ez a második és harmadik vonalbeli technokrata csoportja volt az, melyet Szalai Erzsébet „új klientúrának” nevez, és amely így felső szintű elitpozíciókba kerülhetett. Kolosi Tamás ezt a folyamatot nevezte az „osztályvezető-helyettesek forradalmának”.

Ezt a vertikális reprodukció tézist alátámasztják az új gazdasági elitről 1993-ban végzett felmérés adatai is. Az új gazdasági elit több mint 80 százaléka 1989 után került jelenlegi pozíciójába, ugyanakkor a válaszadók 98,8 százaléka (169 fő) korábban MSZMP-tag volt. Feltételezhető tehát, hogy a rendszerváltást megelőzően a kommunista hierarchiában foglaltak helyet. Bár a jelenlegi párttagságra vonatkozó kérdésre adott válaszok alacsony száma nem engedi meg messzemenő következtetések levonását, mindenesetre figyelemre méltó tendencia rajzolódik ki. A válaszolók többsége 1993-ban MDF-tag volt. Ez az erős vertikális reprodukció mellett azt is bizonyítja, hogy a második és harmadik vonalbeli technokrácia az MDF-fel lépett szövetségre.

6.2. Új hatalmi elit – menedzserek

A menedzserek és az új hatalmi elit közötti interakcióban is a kontinuitás, a kooptáció és a szakítás közül választhattak a játékosok, de az alternatívák jelentését az adott folyamatnak (ez esetben a privatizációnak) megfelelően kell értelmezni. A kontinuitás a privatizáció kontextusában nemcsak a menedzserek régi pozícióiknak megtartását jelenti, hanem a spontán privatizáció folytatását is, mivel csak így őrizhették meg a választások előtti hatalmukat. Ennek megfelelően a szakítás nemcsak a menedzserek régi pozícióikból való elbocsátását jelenti, hanem ellenőrzési és irányítási jogaik megszűnését is, azaz mind politikai, mind gazdasági hatalmuk letörését a tulajdonosi és a menedzsment jogok szétválasztásával. Ezt radikális privatizáció követheti, amelynek hatására valódi magántulajdonosi rétegek alakulhatnak. A kooptáció profit- és hatalom-megosztást, az állami ellenőrzési jogok egy részének fenntartását jelenti. Ezzel a kooptációs megoldással mind a menedzserek, mind az új hatalmi elit több hatalomhoz jutnának, mint a radikális privatizáció után.

A menedzserek természetesen a több ellenőrzési jogot preferálták a kevesebbel szemben. Preferenciasorrendjük így: kontinuitás (C), kooptáció (c), szakítás (R) volt. Az új hatalmi elit legitimációs és ideológiai megfontolásokból a szakítás alternatíváját választotta volna, de ké-

sőbb ráébredt, hogy a kooptáció alternatívája előnyösebb számára, hiszen a gyors privatizáció elodázásával megtarthatta hatalma egy részét, amellyel a privatizáció befejezése után már nem rendelkezhet.

új hatalmi elit		<i>R</i>	<i>c</i>
menedzserek	<i>C</i>	2,2	4,1
	<i>c</i>	1,3	

Nem sokkal kormányra kerülése után az új hatalmi elit meg akarta törni a menedzserek politikai és gazdasági hatalmát is. Miután rádöbbenek, hogy a vállalati tanácsokat nem tudják teljesen megszüntetni, elrendelték a vállalati tanácsok és a vállalatvezetők kötelező újraválasztását. Ez egyértelműen a szakítás alternatívájának felel meg. A menedzser-ellenes szabályozás dacára (a vállalatvezetőket kétharmados többséggel, titkos szavazással kellett megválasztani – Sárközy 1993) majdnem minden vállalatvezetőt és vállalati tanácsot a régi formájában újraválasztottak. Így tehát az új hatalmi elit kísérlete a menedzserek hatalmának megtörésére sikertelen volt, a menedzserek eltávolítása helyett legitímálták hatalmukat. A játék kimenetele *CR*, de, ellentétben a technokratákkal való játékkal, a *CR* itt az új hatalmi elit sikertelen kísérletét jelenti a menedzserek hatalmának megtörésére. Ez a kimenetel azonban, mivel a menedzsereket nem sikerült helyükről elmozdítani, még nem jelenti a játék végét.

Az MDF-koalíció a spontán privatizáció leállítását is célul tűzte ki. Az Állami Vagyonügynökségről szóló törvény (1990. július) az 1990 márciusában létrehozott ÁVÜ-t a kormány alá rendelte, és hatáskörét kiterjesztette a privatizációs és átalakulási ügyetek jóváhagyására. Az új hatalmi elit részéről ez a lépés még mindig a szakítás alternatívájának felel meg.

A privatizáció nagyon lelassult. Az Állami Vagyonügynökség Törvény 1990. július 18-ai módosítása lényegében a kormány alá rendelte az ÁVÜ-t. A legfontosabb döntéshozó szerv az ÁVÜ tizenegy tagú igazgatótanácsa volt, amelyben jelen voltak az érintett minisztériumok államtitkár-helyettesei és tisztségviselői, valamint az ellenzéki pártok néhány olyan képviselője is, akik támogatták az MDF etatista privatizációs stratégiáját (Sárközy 1993:153–154). Az új klientúrához tartozókat az új hatalmi elittel kötött koalíciójuk nyereseményeként igazgatótanácsosi tagsággal vagy más jelentős ÁVÜ-állással jutalmazták. Az igazgatótanácsban mindössze egy állami vállalat vezetője kapott helyet (aki az MDF-ben is vezető szerepet játszott), a menedzseri tudás így szinte teljesen hiányzott. Az ÁVÜ szabadon dönthetett a vállalatok állami ellenőrzés alá vonásáról és a vállalatvezető menedzserek elbocsátásáról. A menedzserek tehát jelentős mértékben függtek az új hatalmi elitől.

Bár a menedzserek szinte teljesen a politikai elitől függttek, szaktudásuk és helyismeretük viszonylag erős alkupoziciókat biztosított számukra. Fokozatosan felismerték, hogy mindkét fél számára előnyös „üzletet” köthetnek az ÁVÜ vezetőségével. A menedzserek közeledtek tehát a kooptáció stratégiájához. Amint a szakítás alternatíváját felváltották a kooptációval, már az új hatalmi elitnek is érdemes volt stratégiát váltani. A játék a kezdeti konfliktushelyzetből (CR) kompromisszumos megoldás felé (cc) mozdult el. A kooptációs stratégiák létezését alátámasztják az 1993-as elit felmérés eredményei is. Az összes válaszadó 69,4 százaléka szerint (felső szintű köztisztviselők: 65%; politikusok: 78%; menedzserek 68,5%) „teljesen igaz” vagy „inkább igaz” az a megállapítás, hogy „egy sikeres menedzsernek napjainkban kell hogy legyen képessége a kormányzati szervekkel való alkura” (Lengyel é. n.). Ez az adat egyértelműen utal a menedzserek, az új klientúra és az új hatalmi elit között kialakuló alkukapcsolatok hálójára.

A cc kimenetel, amely a menedzserek és az új hatalmi elit koalíciójaként fogható fel, csak az új hatalmi elit által kezdeményezett visszaállamosítási folyamat befejeződése után vált érzékelhetővé. E program keretében a kormány az 1960-as években a vállalatok irányában decentralizálódó tulajdonjogokat követelte vissza. Bevezették a hosszú távú állami tulajdon fogalmát. A vállalatokat, amelyeknek egy részét nem lehetett privatizálni, az újonnan megalakuló Állami Vagyonkezelő Rt. vonta ellenőrzése alá.¹⁹ Az ÁVÜ közvetlen többségi tulajdonnal rendelkezett ezekben a vállalatokban. Ez a lépés, amely még szakításnak tekinthető, valójában a menedzserek és az új hatalmi elit érdekeinek közeledését eredményezte.

A viszonylag sikeres visszaállamosítás befejeződésével az új hatalmi elit megkezdhetett volna egy erős magántulajdont létrehozó, hatékony privatizációs folyamatot, amelynek eredményeképpen a gazdasági és a politikai döntések elválaszthatóvá válnak. Ez egyértelműen a szakítás alternatívája lett volna. A valóságban ennek éppen az ellenkezője történt. Az új hatalmi elit, látva politikai bázisának gyengülését, a privatizációs stratégiájának politikai megfontolásokra épített manipulálásával próbált megerősödni.

Akárcsak a második és harmadik vonalbeli technokrácia esetében, az új hatalmi elit itt sem próbálta már elmozdítani a menedzsereket, inkább a kormánytól függő helyzetbe akarta hozni őket, hogy támogatásukat megszerezze. A szakítás alternatívájáról áttértek a kooptáció alternatívájára. A játék így átkerült a cc kimenetelbe. A cc kimenetel azt jelentette, hogy a visszaállamosítás befejeztével mind a menedzserek, mind az új hatalmi elit érdekeltté váltak a privatizáció elodázásában. A tulajdonjogok centralizációjával a kormányzó pártok viszonylag erős gazdasági hatalomra tettek szert, amelyet az állami vállalatok privatizációjával elvesztettek volna. Az ÁVÜ az esetek többségében passzív tulajdonosnak bizonyult, és a menedzserek számára ez a gyenge tulajdonosi kontroll előnyösebb volt, mint egy valódi privatizáció során kialakuló, erős magántulajdonosi ellenőrzés. 1989-ben a menedzserek többsége még a vállalati kezdeményezésű spontán privatizációt támogatta, ezzel szemben

1993-ban már a kormány által irányított privatizációt részesítette előnyben (58,5%) a vállalati kezdeményezésen alapuló privatizációs folyamat szemből (41,2%) (Lengyel 1995).

Az új hatalmi elit és a menedzserek kapcsolata hasonlított a régi kommunista elit és a menedzserek 1970-es éveket jellemző koalíciójára. Az 1970-es években a menedzserek a centralizációért harcoltak, mivel az államtól való függetlenedésük együtt járt volna a nagyvállalatuk kedvezményezett helyzete és politikai befolyásuk megszűnésével. A spontán privatizáció kezdetekor rádöbbentek, hogy a régi kommunista elit mára nem képes védelmet és kedvezményeket biztosítani vállalataik számára, így céljuk az állami ellenőrzés megszűnése lett. Az új hatalmi elit visszaállamosítási programja után – akárcsak az 1960-as években – a menedzserek megint az állami ellenőrzést részesítették előnyben az erős magántulajdonosi kontrollal szemben.

Az új hatalmi elit, látva politikai bázisának gyengülését, koalícióra lépett a második és harmadik vonalbeli technokratákkal és a menedzserekkel. Célja az új technokrácia és az ellenzéki pártok lehetséges ellenkoalíciójának kivédése volt. Az MDF azt is biztosítani próbálta, hogy koalíciója a másik két kormánypárttal fennmaradjon. Ennek érdekében az állami tulajdon újraelosztásában figyelembe vette koalíciós partnerei érdekeit. De ezek az erőfeszítések nem tudták ellensúlyozni a kezdeti (nem utilitárius preferenciáik alapján hozott) döntéseiket, amelyekkel a lakosságtól elszigetelődve, az ellenzékkel élesen konfrontálódva kormányoztak.

Az új hatalmi elit így tovább gyengült és a gazdasági reformok manipulációjával próbált szövetségeseket szerezni. Ahogy közeledtek a választások és növekedett a kormánykoalíció bukásának esélye, az új hatalmi elit megpróbálta csökkenő politikai hatalmát gazdasági hatalommá konvertálni.

7. KÖVETKEZTETÉSEK

Amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy a rendszerváltás eredményezett-e elitváltást, és hogy a posztkommunista elitcsoportok cirkuláció vagy reprodukció révén kerültek-e elitpozíciókba, nem elég a rendszerváltás utáni (1990–92-es) politikai és gazdasági elit összetételét összehasonlítani a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszak elitjével. Az elit átalakulásának folyamatát vissza kell vezetni a kommunista eliten belüli, elkülöníthető csoportok kialakulásáig. Magyarországon a folyamat, amely a posztkommunizmus elitcsoportjainak kialakulásához vezetett, 1956-ban kezdődött.

Az első szabad választások eredményeképpen ellenzéki csoportok emelkedtek politikai elitpozíciókba, a régi kommunista elitnek pedig nem sikerült politikai hatalmát átmentenie. A politikai elitben tehát a rendszerváltás erős cirkulációt hozott. A gazdasági elit változása az 1960-as években kezdődött és az 1980-as években felgyorsult. A rendszerváltást követően a változás folytatódott, de távolról sem olyan ütem-

ben, mint a politikai elitben. Ennek oka az volt, hogy a rendszerváltás egyik motorja a gazdasági elit egyik csoportja, az új technokrácia volt, másrészt pedig a gazdasági elitbe kerülés kritériuma már az 1960-as évektől a kulturális tőke, a gazdasági szaktudás volt, így a technokraták és a menedzserek tudására a rendszerváltást követően is szükség volt.

Ennek ellenére félrevezető a posztkommunizmusról mint a menedzserek uralmáról beszélni, hiszen a spontán privatizáció időszakához képest – amikor mind az állami, mind a tulajdonosi ellenőrzés alól sikeresen megmenekültek – politikai hatalmuk jelentősen és gazdasági hatalmuk is valamelyest csökkent. Az új technokráciát az új hatalmi elit elmozdította az állami bürokrácia felső szintjeiről. Az új technokraták, akik politikai hatalmukat így – legalábbis átmenetileg – nagyrészt elvesztették, kulturális és társadalmi tőkéjük segítségével a magán- és a bank-szférában jutottak gazdasági elitpozíciókhoz. A második és harmadik vonalbeli technokraták nevezhetőek leginkább a változások közvetlen nyerteseinek. Ők töltötték be az új technokraták távozásával megüresedett felső szintű elitpozíciókat, politikai hatalmuk így megerősödött, és a privatizációs alkufolyamatba bekapcsolódva sokuk gazdasági hatalomhoz is jutott.

Függelék

Preferenciák legerősebb	Játékos 1		Játékos 2		Játékos 3		Játékos 4		Játékos 5		Játékos 6	
	1/a	1/b	2/a	2/b	3/a	3/b	4/a	4/b	5/a	5/b	6/a	6/b
	A K R	A K R	A K R	A K R	A K R	A K R	A K R	A K R	A K R	A K R	A K R	A K R
leggyengébb	R RR C CC r R	RR R Rc C Cc R	R RR r RR C RC	R RR Rc R Cc C	r RR R RR C RC	c CC R R RR R	r RR C RC R RR	r RR C RC R RR	C CC r RC R RR	C CC c CC R RR	C CC R RR r RC	C CC R RR c RC
1956	ellenzék											
1960-as évek	kooperálható értelmiség →kooperált értelmiség											
1960-as évek vé- ge-1980-as évek eleje	1977 De- mokratikus Ellenzék											
1980-as évek máso- dik fele	Szabad Kez- deményezé- sek Hálóza- ta →SZDSZ radikális el- lenzék											
1989. március- szept- ember	Ellenzéki Kerekasztal											
Nemzeti Kerekasztal vége - választások	SZDSZ FIDESZ											

Rövidítések: A-alternatíva, K-kimeretel, R-szakítás, C-kontinuitás, r-reform, c-kooperáció, POL-politikai stratégia, GAZD-gazdasági stratégia, kom.-kommunista

JEGYZETEK

- ¹ A „posztkommunista” kifejezést csoportok és korszakok kizárólag időbeli jellemzésére használom. A „posztkommunizmus” ebben az értelmezésben tehát a kommunista rezsim összeomlását követő időszak, a „posztkommunista elitiek” kifejezés pedig az adott időszak elitcsoportjait jelöli, nem pedig volt kommunista eliteket.
- ² A témához lásd még Ordehook 1992.
- ³ Például amikor a kommunista elit az 1960-as években kooptálta az értelmiség egy részét, a reformot nem tartotta számon a követhetőnek ítélt alternatívák között.
- ⁴ Ordinálisnak nevezzük azt a skálát, amely csak sorrendiséget határoz meg, különbséget és arányokat nem.
- ⁵ Például ha a lehetséges alternatívák R , c és C , és A játékos preferenciasorrendje (legjobbtól a legrosszabb felé) c , R , C , és B játékos legkevésbé R -t preferálja, akkor a lehetséges kimenetek és a kimenetekhez rendelt nyeremények A játékos számára az alábbiak: cc (nyeremény = 4), cC (nyeremény = 1), Rc (nyeremény = 2) és RC (nyeremény = 3).
- ⁶ Szelényi Iván szerint a hatalomkonverziós elméletek fő hiányossága, hogy úgy mutatják be az átmenetet, mintha a politikai hatalom magántulajdonná konvertálásának nem lenne határa és a kommunista elit nagy részéből kerülne ki az új tulajdonosi réteg. Ez azonban a tőkekonverziós elméleteknek túlzottan leegyszerűsített értelmezése. Staniszki érvelése szerint a nomenklatura tulajdonszerzése a politikai kapitalizmus egyik megjelenési formája a sok közül, és Hankiss is explicitté teszi, hogy a hatalomkonverzió a volt politikai befolyás gazdasági döntéshozói pozíciókká alakítását is jelentheti, nemcsak a tulajdonszerzést.
- ⁷ Bourdieu (1983) bevezette és definiálta a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke fogalmát.
- ⁸ Szelényi vezette be a politikai tőke fogalmát, mely értelmezése szerint a társadalmi tőke erősen intézményesített formája. Az államszocializmus alatt a politikai tőke a párt-hoz való hűség, párttagság formájában jelent meg (lásd pl. Szelényi–Eyal–Townsend, 1996).
- ⁹ Kényszer alkalmazása révén felborítható egyensúlyi helyzetnek nevezte Rapoport és Guyer (1966:207) azokat a természetes kimeneteket, amelyekben az egyensúlyi helyzetből az egyik játékos stratégiaváltással a másik játékosra „kényszeríthető”, hogy az is stratégiát váltson, és így növelheti saját nyereményét.
- ¹⁰ A játékelmélet módszertani individualizmus alapfeltevése miatt problematikus lenne a társadalom egészét egyetlen aktorként kezelni. Ennek elkerülésére a második kádári kompromisszumot elemzésemben úgy kezeltem, mint a kommunista elit és minden egyes, a társadalom részét képező egyén közötti interakciót. Ez az értelmezés kifejezi azt is, hogy a kompromisszum egyéni stratégiára épült.
- ¹¹ Az állami-kormányzati elitbe miniszterek, államtitkárok és helyettesek és minisztériumi főosztályvezetők tartoztak. Gazdasági-menedzser elit a gazdaságpolitikai döntéshozókat és a központi káder befolyással rendelkező felső szintű menedzsereket jelenti. A pártelithez pedig a Központi Bizottság és a Politikai Bizottság tagjai és a központi pártapparátus felső vezetői tartoztak. Az első csoportba tehát az én definícióm szerint nagyrészt a technokrácia tartozott, a második és a harmadik kategória technokratákat és menedzsereket is fed (Gazsó 1993:17).
- ¹² Az 1980-as évek második felében fejlődésnek induló bankszféra főleg technokratákat vonzott (Lengyel 1992:206).
- ¹³ Megjegyzendő azonban, hogy a menedzserek kisebb része, azok, akik a legnagyobb állami vállalatok élén álltak, még mindig az állami ellenőrzést és védelmet részesítették előnyben a spontán privatizációval szemben, de ezúttal nem sikerült érdekeiket érvényesíteni a többséggel szemben. Továbbá a menedzserek és a technokraták között kialakuló koalíció ellenére a két csoport érdekei nem teljesen egyeztek meg. A menedzserek nemcsak a centralizációt, hanem az erős tulajdonosi ellenőrzést is el akarták kerülni, a technokraták pedig a tulajdonosi és a menedzsment funkciók szétválasztását szorgal-

- mazták. Mindemellett a technokraták a spontán privatizációt legalábbis rövid távon hasznosnak tartották (annak ellenére, hogy a menedzserek így kvázi-tulajdonosi hatalmat kaptak), hiszen ez egyértelmű lépést jelentett a piaci mechanizmusok irányában.
- ¹⁴ Fogyatékos egyensúlynak nevezzük a nem Pareto-optimális egyensúlyi helyzeteket (Rapoport–Melvin Guyer 1966).
- ¹⁵ A konfliktus nélküli játékokban van abszolút stabil egyensúlyi helyzet (Rapoport–Melvin Guyer 1966).
- ¹⁶ Mint említettem, a technokraták szükségesnek tartották mind a politikai, mind a gazdasági reformot. A menedzserek elsősorban a gazdasági reformban voltak érdekeltek, de nem akadályozták meg a technokraták politikai reformtörekvéseit, mindaddig, amíg azok a ő érdekeiket is elősegítették vagy legalábbis nem sértették.
- ¹⁷ Ez azonban csak átmeneti konstelláció. A rendszerváltás után a technokraták és a menedzserek megint két különböző játékosná váltak, gyakran egymással szembenálló érdekekkel.
- ¹⁸ Az MSZMP-nek sikerült elérnie, hogy a tárgyalásokon „harmadik oldalként” részt vegyenek a párt szatellit szervezetei is (Hazafias Népfőnt, SZOT stb.). Mivel nem jutottak jelentős szerephez a tárgyalásokon, megengedhető egyszerűsítés a tárgyalások két játékosal történő ábrázolása.
- ¹⁹ Az állam szabadon választotta ki ezeket a vállalatokat.

HIVATKOZÁSOK

- Bourdieu, Pierre 1983. The Forms of Capital. In: Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 241–258.
- Bozóki András 1992. Post-Communist Transition: Political Tendencies in Hungary. In: Bozóki–Körösényi–Schöpflin (eds.) *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*, London: Pinter., 13–29.
- 1994. Intellectuals and Democratization in Hungary. In: Rootes–Davis (ed.), *Social Change and Political Transformation*. London: UCL Press, 149–175.
- 1995. Hungary's Road to Systemic Change: The Opposition Roundtable. In: Király–Bozóki (eds.) *Lawful Revolution in Hungary*. Boulder, Social Science Monographs, 61–92.
- Bruszt László 1992. 1989: the Negotiated Revolution in Hungary. In: Bozóki–Körösényi–Schöpflin (eds.), *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*, London: Pinter, 45–59.
- 1995. Reforming Alliances: Labour, Management and State Bureaucracy in Hungary's Economic Transformation. In: Hausner–Jessop–Nielsen (eds.) *Strategic Choice and Path Dependency in Post-Socialism*. Edward Elgar Publishing Limited, 261–286.
- Bruszt László–David Stark 1990. *Negotiating the Institutions of Democracy: Contingent Choices and Strategic Interactions in the Hungarian and Polish Transitions*. Working Papers on Transitions from State Socialism, Mario Einandi Center for International Studies, Cornell University, 8.
- 1992. Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. In: Banac (ed.) *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca–London: Cornell University Press, 13–55.
- Caplow, Theodore 1956. A Theory of Coalitions in the Triad. *American Sociological Review*. (21), 8, 489–493.
- 1959. Further Developments of a Theory of Coalitions in the Triad. *American Journal of Sociology*. (64), 5, 488–493.
- Colomer, Josep M. 1991. Transitions by Agreement: Modeling the Spanish Way. *American Political Science Review*. (85), 4, 1283–1302.
- Colomer, Josep M.–Margot Pascual 1994. The Polish Games of Transition. *Communist and Post-Communist Studies*. (27), 3, 275–294.

- Gamson, William A. 1961. A Theory of Coalition Formation. *American Sociological Review*, (26), 373–382.
- Gaszó Ferenc 1993. Elitváltás Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, (48), 5, 16–26.
- Goffman, Erving 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Győrfiványi Gábor 1993. A rendszerváltozás játéka. *Politikatudományi Szemle*, (2), 1, 79–101.
- Hankiss Elemér 1989. *Kelet-európai alternatívák* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Harcza István 1993. A közelmúlt hatalmi elitjének főbb csoportjai. *Statistikai Szemle*, (71), 2. 101–113.
- Husz Dóra 1996. *Elite Games: the Case of Hungary*. Kézirat, Közép-Európai Egyetem
- Keller, Scott 1995. *The Games of Transition: a Model and Theoretical Analysis of Hungary*. Kézirat. Közép-Európai Egyetem
- Kis János 1989. Kádár Must Go. In: *Politics in Hungary: For a Democratic Alternative*. New Brunswick, N.J.: Atlantic Research and Publications. 143–152.
- Körösenyi András 1992 The Decay of the Communist Rule in Hungary. In: Bozóki–Körösenyi–Schöpflin (eds.) *Post-Communist Transition*, London: Pinter. 1–12.
- Lengyel György 1992a. *The Small Transformation: Changing Patterns of Recruitment of Managers and Entrepreneurs in Hungary*. Working Papers on Transitions from State Socialism, Mario Einandi Center for International Studies, Cornell University, 7.
- 1992b. A gazdasági elit a 80-as években és az átmenet időszakában In: Andorka R. (szerk.) *Társadalmi Riport*, Budapest: TÁRKI, 201–221.
- 1995 A magyar gazdasági elit a kilencvenes évek első felében In: Kurtán et al. (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*, Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 314–323.
- é.n. *A magyar gazdasági vezetők rekrutációja, identitása és értékorientációja 1993-ban* című kutatás adatbázisa. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszéke
- Lipset, Seymour Martin 1959. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*, XXVIII
- Mead, George Herbert 1973. *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat
- O'Donnell, Guillermo–Philippe Schmitter 1986. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. In O'Donnell–Schmitter–Whitehead (eds.) *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press
- Ordeshook, Peter C. 1992. *A Political Theory Primer*. New York–London: Routledge
- Pareto, Vilfredo 1935. *The Mind and Society (Trattato di Sociologia Generale)*. New York: Livingston
- Przeworski, Adam 1991. Transitions to Democracy. In: *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press, 51–99.
- 1992. The Games of Transition. In: Mainwaring–O'Donnell–Valenzuela (eds.) *Issues in Democratic Consolidation*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 105–152.
- Rapoport, Anatol–Melvin Guyer 1966. A taxonomy of 2 x 2 games. In: *General Systems*, 11, 203–214.
- Sárközy Tamás 1993. *A privatizáció joga Magyarországon (1989–93)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Simmel, Georg 1923. *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. München–Lipcse
- Staniszksis, Jadwiga 1992. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*, Cambridge: Cambridge University Press
- Stark, David 1990. *Privatisation in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan*. Working Papers on Transitions from State Socialism, Mario Einandi Center for International Studies, Cornell University, 2.
- 1991. *Path Dependence and Privatisation Strategies in East Central Europe*. In: *Working Papers on Transitions from State Socialism*. Mario Einandi Center for International Studies, Cornell University, 6.
- Szalai Erzsébet 1990. *Gazdaság és hatalom*. Budapest: Aula Kiadó

- 1994. *Útelágazás: Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest: Pesti Szalon Kiadó
- Szelényi Iván–Gil Eyal–Eleanor Townsley 1988. *Socialist Entrepreneurs*. Madison: University of Wisconsin Press
- 1995a. Posztkommunizmus = a menedzserek uralma. *Magyar Hírlap*, október 28.
- 1995b. Posztkommunista New Deal? A magyarországi társadalmi gazdasági kiegyezésről. *Népszabadság*, november 11.
- 1996. A posztkommunista menedzserezimusz: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változása. *Politikatudományi Szemle*, (5), 2, 7–30.
- 1996b. Posztkommunista menedzserezimusz: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változása II. *Politikatudományi Szemle*, (5), 3, 7–32.
- Voszka Éva 1990. A katarzis nélküli átmenet elviselhetetlen könnyűsége? *Közgazdasági Szemle*, (37), 6, 687–308.
- 1995. Centralization, Re-Nationalization, and Redistribution: Governments Role in Changing Hungary's Ownership Structure. In: Hausner–Jessop–Nielsen (eds.) *Strategic Choice and Path Dependency in Post-Socialism*. Edward Elgar Publishing Limited, 287–308.